

ŞAM (دمشق)

İslâm dünyasının
önemli tarihî şehirlerinden biri,
günümüzde Suriye'nin başşehri.

Bilâdüşşâm (Suriye, Filistin, Lübnan ve Ürdün) bölgesinin en önemli merkezlerinden biri Dimaşk'tır (Dimaşkuşşâm). Şehir 927 (1521) yılından itibaren kesin olarak Osmanlı hâkimiyetine geçti ve bir süre sonra Osmanlı Devleti'nin bir paşalık merkezi oldu. Dimaşk olarak bilinen adını da Arapça kaynaklarda bütün Suriye bölgesini ifade etmek için kullanılan Şam'a terketti (İA, XI, 306). Günümüzde de Türkçe'de Şam adıyla kaydedilir. Ülkenin güneybatısında bulunan şehir, Antilübnan (Cebelüşarkî) dağlarının doğu eteklerindeki Kâsiyûn dağı ile Bâdiyetüşşâm adı verilen çöl sahası arasındaki bir vahada (Gûta vahası) kurulmuştur. Çölün yanı başındaki bu yeşil alan varlığını, Antilübnan'lardan doğarak Uteybe bataklıklarında kaybolan ve şehrin ortasından geçen Beredâ suyuna borçludur. Üzerinde kesintisiz yerleşim görülen en eski şehir olduğu iddia edilen Dimaşk'ın Hz. Nûh'un oğlu Sâm veya torunları tarafından tesis edildiğine ve Hz. İbrâhim'in burada doğduğuna dair rivayetler mevcuttur. Dimaşk çevresinde milâttan önce 4000'lere kadar giden yerleşim olduğuna dair arkeolojik kanıtlar vardır. Şehrin isminin kökeni hakkında araştırmacılar farklı yorumlar ileri sürmüştür. Tarihî kayıtlarda Dimaşk milâttan önce 1500 yılından itibaren zikredilir. İlk defa Luksor'da Karnak Tapınağı'ndaki yazıtlarda Ta-ms-ku şeklinde kaydedilmiştir. Amarna tabletlerinde ise Akkadca Di-ma-ş-ka olarak geçmekte ve bu ismin Semitik öncesi bir kökene sahip olduğu kabul edilmektedir.

İslâm fetihlerinden önce Bizans'ın hâkimiyetinde bulunan Dimaşk 613 yılında Sâsânîler tarafından işgal edildi, ancak 628'de Bizans İmparatoru Herakleios şehri geri aldı. Arabistan halkı, İslâm'dan önce de kendileriyle aynı etnik kökene sahip olan Bilâdüşşâm halkıyla ticarî ilişkiler kurmuşlardı ve bölgedeki merkezlere ticaret kervanları düzenliyorlardı. Hz. Ebû Bekir, isyan hareketlerinin bastırılmasından birkaç ay sonra bölgeye üç ordu gönderdi. Onun zamanında kazanılan Ecnâdeyn zaferiyle birlikte Suriye ve Dimaşk'ın kapıları müslümanlara açılmış oldu (13/634). Hz. Ömer devrinde Fihl ve Mercüssuffer savaşlarının (14/635) ardından Dimaşk'ın fethi önünde herhangi bir engel kalmadı. Hâlid b. Ve-

lîd, Mercüssuffer'den kaçan Bizans birliklerinin peşine düşerek onların sığındığı Dimaşk'ı fethetti (Receb 14 / Eylül 635). Ancak Herakleios'un bölgeye büyük bir ordu göndermesi üzerine Dimaşk'ı boşaltıp Yermük vadisine geldi ve Bizans ordusunu bu defa da hezime uğrattı (12 Receb 15 / 20 Ağustos 636). Yermük zaferinden sonra Dimaşk kuşatılarak ikinci defa fethe edildi (Zilkade 15 / Aralık 636).

Dimaşk'ı ele geçiren müslümanlar şehir dokusuna herhangi bir zarar vermediler. Bizans memurları şehirden ayrılmakla birlikte Arap olmaları sebebiyle müslümanlarla ortak yönleri Bizanslılar'dan daha fazla olan Dimaşk halkının büyük bölümü şehri terketmedi. Fetihlerle bölgeye gelen sahâbîlerin bir kısmı şehre ve özellikle yakınlardaki Dâriyyâ'ya yerleşti. Daha sonra gelenlerle müslümanların nüfusu hızla arttı. Diğer bölgelerde olduğu gibi büyük ölçüde hristiyanlaşmış Dimaşk halkına din özgürlüğü tanındı. Hiçbir baskıya mâruz kalmayan hristiyanların zaman içinde ihtidâ ettiği anlaşılmaktadır. Müslümanlar şehir idaresinde bazı değişiklikler yaptılar. Hz. Ömer, Câbiye'de alınan kararlar neticesinde Suriye'nin orta ve güney kesimlerini Dimaşk cündüne bağladı. Dimaşk valiliğine tayin edilen Yezîd b. Ebû Süfyân'ın 18 (639) yılında ölümünün ardından kardeşi Muâviye b. Ebû Süfyân onun yerine geçti.

Hz. Osman'ın isyancılar tarafından öldürülmesi ve ardından Suriye Valisi Muâviye'nin Medine'de halife seçilen Hz. Ali'ye karşı bir iktidar mücadelesi başlatmasıyla birlikte Dimaşk siyasî açıdan önem kazandı. Bu mücadelenin sonunda Emevî Devleti'ni kuran Muâviye'nin başşehir olarak Dimaşk'ı seçmesi şehrin kaderini değiştirdi (41/661). Uzun süreden beri Suriye valiliği yapan Muâviye kendine bağlı güçlü bir ordu oluşturmuştu. Onun döneminde hristiyan memurlar şehirde görev yapmaya devam ettiler. Şehrin nüfusunun artması dolayısıyla surların dışındaki Gûta gibi bölgeler yerleşime açıldı. Şehrin sulama kanalları Halife I. Yezîd döneminde şehrin dışına doğru genişletildi. II. Muâviye'nin halifeliği bırakmasıyla ortaya çıkan siyasal kriz sürecinde şehirde önemli sıkıntılar yaşandı. Bu sırada devlet işlerini tedvir eden Dimaşk'taki Kaysîler'in reisi Dahhâk b. Kays, Emevî devlet ricâli tarafından halife seçilen I. Mervân'a biat etmedi ve Abdullah b. Zübeyr lehine isyan başlattı. Ancak Mercirâhit'te cereyan eden savaşta mağlûp olarak öldürüldü; böylece Mervân Dimaşk'a hâkim oldu (65/684).

Abdûlmelik b. Mervân döneminde devlet dairelerinde mahallî dillerle tutulan dinvanların Arapça'ya çevrilmesiyle birlikte hristiyan memurların yerini müslümanlar almaya başladı. Devletin güçlenmesi Dimaşk'ın İslâm dünyasındaki merkezî konumunu daha önemli hale getirdi. I. Velîd zamanında hilâfet topraklarının genişlemesine paralel olarak Dimaşk'ta yeni bir yapılanma başladı. I. (VII.) yüzyıl sonlarına gelindiğinde şehirde müslümanların oranı büyük ölçüde artmıştı. Bu dönemde, Muâviye b. Ebû Süfyân'ın inşa ettirdiği Hadrâ Sarayı genişletildi. I. Velîd, fethin ardından yerini Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ın belirlediği caminin ihtiyacı karşılayamaması üzerine şehrin ortasında hristiyanlara ait büyük kilisenin olduğu aynı yerde şehrin sembolü konumundaki Emeviyye Camii'ni yaptırdı. Emevîler, Dimaşk'ı İslâm dünyasının din, siyaset ve kültür merkezi haline getirmek için büyük çaba gösterdiler ve bunu başardılar.

İbrâhim b. Velîd'e isyan ederek Dimaşk'ı ele geçiren II. Mervân'ın Emevî başşehrini Harran'a taşımak zorunda kalmasıyla (127/744) Dimaşk başşehir olmaktan çıktı. II. Mervân'ın Zap Suyu Savaşı'nda Abbâsîler'e yenilmesinin ardından Dimaşk da diğer Suriye şehirleri gibi Abbâsîler'in eline geçti (Ramazan 132 / Nisan 750). Abbâsîler'in başşehir olarak Bağdat'ı seçmelerinden sonra Dimaşk sıradan bir vilâyet haline geldi. Ayrıca Abbâsîler, Emevîler'e karşı besledikleri düşmanlık sebebiyle şehirdeki bazı eserleri tahrip ettiler. Hadrâ Sarayı hâpishaneye çevrildi, şehir surları yıkıldı, Emevî halifelerinin mezarları tahrip edildi. Abbâsîler yeni hükümet konağını sur dışında Bâb-ı Câbiye'nin karşısına inşa ettiler. Abbâsî yönetimine karşı Dimaşk'ta bazı isyanlar çıktı. Bu isyanlarda Abbâsîler'in Emevî mensuplarına yaptıkları zulümlerin yanı sıra Suriye'de yerleşik Kaysî ve Kelbî kabileleri arasındaki mücadele önemli rol oynadı. Halife Emîn döneminde, Muâviye b. Ebû Süfyân'ın soyundan geldiği iddiasıyla isyan ederek Abbâsîler'in Dimaşk Valisi Süleyman b. Ebû Ca'fer'i şehirden çıkarıp hilâfetini ilân eden Ali b. Abdullah üç yıl sonra Kays kabilesi karşısında tutunamadı ve bertaraf edildi (198/813). Yine Emevîler'e mensup olduğunu iddia eden Ebû Harb el-Müberka'nın isyanına katılan Şamlı İbn Beyhes'in ayaklanması Abbâsî birlikleri tarafından bastırıldı (227/841-42).

Türk kumandanlarının nüfuzundan bunalan Halife Mütevekkil-Allah, devlet merkezini Arap unsurunun ağırlıkta bulunduğu Dimaşk'a taşımaya karar vermişti (Sa-

fer 244 / Mayıs 858). Bu amaçla Dimaşk'a giden halife, Türk askerlerinin Irak'a dönmek için çıkardığı huzursuzluk yüzünden bir ay sonra Sâmerrâ'ya döndü. Mu'temid-Alellah devrinde isyan edip Dimaşk'ı ele geçiren İsâ b. Şeyh'e karşı bölgeye gönderilen Türk kumandanı Emâcûr et-Türkî isyanı bastırarak Dimaşk valisi oldu (256/870). Onun ölümünün ardından yerine geçen oğlu Ali'nin Ahmed b. Tolun'a tâbi olmasıyla şehirde Tolunoğulları dönemi başladı (264/878). Abbâsîler devri boyunca Dimaşk'ta çok az imar faaliyeti yapıldı. Bunlar arasında Emeviyye Camii'nin avlusunda vali tarafından camiye ait malların korunması için yaptırılan beytül-mâl ile Halife Me'mûn'un Kâsiyûn dağı eteklerinde inşa ettirdiği günümüze ulaşmayan saray anılabilir. Ahmed b. Tolun'un ölümünün (270/884) ardından oğlu Humâreveyh, Tolunoğulları hâkimiyetini devam ettirdi. Abbâsîler tekrar bir ordu göndererek şehri ele geçirdilerse de Humâreveyh Dimaşk'a bizzat gelip şehri geri aldı (272/886). Karmatî tehlikesine karşı Dimaşk'ı koruyan Humâreveyh'in öldürülmesinden (282/896) sonra Karmatî kuvvetleri Dimaşk'a saldırırlarsa da şehri işgal edemediler (290/903). 319'da (931) Dimaşk ve ardından Mısır valiliğine tayin edilen Muhammed b. Tuğç 324 (936) yılında Suriye'yi yönetimine kattı. Suriye hâkimiyetini elinde tutabilmek için emirü'l-ümerâ İbn Râik ile mücadele eden İhşîdî hükümdarı onun 330'da (942) ölümünden sonra Suriye'ye ve bu arada Dimaşk'a hâkim olabildi. Bu dönemde Suriye'nin kuzeyinde Halep merkezli Hamdânîler'in kurucusu Seyfûddeve el-Hamdânî, Dimaşk'ı ele geçirmekle birlikte Muhammed b. Tuğç karşısında tutunamayıp geri çekildi (334/945-46). Dimaşk'taki İhşîdî hâkimiyeti Karmatîler'in 357 (968) yılında şehri işgaliyle sona erdi. Karmatî işgalinden yedi yıl sonra Türk Emîri Aftegin, Dimaşk'a hâkim olarak burada bağımsız bir beylik kurdu (364/975).

Bu yıllarda bölgede önemli bir güç haline gelen Fâtımîler birkaç başarısız teşebbüsün ardından Dimaşk'ı ele geçirdiler (372/982-83). Halife Azîz-Billâh devrinde sakin ve istikrarlı bir dönem geçiren şehir Hâkim-Biemrillâh zamanında çeşitli isyanlara sahne oldu. Bu isyanlar Fâtımîler'in şehirde bulundurdıkları Berberî birlikleri tarafından bastırıldı (388/998). Dimaşk'ın kuzeyinde çıkan kabile isyanlarını bertaraf eden Fâtımîler'in Türk kökenli Dimaşk Valisi Anuş Tegin (1023-1042), bir müddet sonra şehirde Fâtımîler'den bağımsız bir politika izlemeye başladı. Onun ölümünün

ardından 452 (1060) yılına kadar şehir hakkında kaynaklarda bilgi bulunmaması Dimaşk'ın bu dönemde siyasî olaylara sahne olmadığını düşündürmektedir. Fâtımîler'in son yıllarında şehir bir süre Bedr el-Cemâlî vasıtasıyla yönetildi. 461'de (1069) Fâtımîler'e karşı çıkan isyan neticesinde şehirde pek çok bina yandı veya tahrip edildi. Bu sırada Emeviyye Camii'nin bir kısmı yandı. Dimaşk'ta günümüze ulaşan hiçbir Fâtımî eserinin bulunmaması Fâtımî hâkimiyetinde şehrin ihmal edildiğini göstermektedir. Zira Fâtımîler, Dimaşk'ı sadece Bizans'a karşı bir üs ve tahıl deposu şeklinde kullandılar. Bu dönemde şehrin ekonomik yapısı zayıfladığı gibi nüfusu da azaldı. Öte yandan Abbâsîler devrinde ilim merkezinin Bağdat olması sebebiyle Dimaşk ulemâsının bir kısmının Bağdat'a gittiği ve şehirde ilmî hayatın sönükleştiği bilinmektedir.

Türkmen beyi Atsız b. Uvak'ın Suriye'yi ele geçirip hutbeyi Abbâsî Halifesi ve Sultan Melikşah adına okutmasıyla Dimaşk'ta Türk hâkimiyeti dönemi başladı (468/1075). Fâtımîler'in Dimaşk'ı kuşatmaları üzerine Atsız, Selçuklu beylerinden Tutuş'tan yardım istedi. Dimaşk'a gelen Tutuş şehre girdikten sonra Suriye Selçuklu Devleti'ni kurdu (471/1079). 475'te (1082-83) Müslim b. Kureys'in şehri kuşatma teşebbüsü başarısızlıkla neticelendi. Tutuş'un 488'de (1095) vefatının ardından oğlu Dukak şehre hâkim oldu. Ancak devlet işleri

ni elinde tutan atabegi Tuğtegin, Dukak'ın 497'de (1104) ölümünden sonra Dimaşk'ta 549 (1154) yılına kadar sürecek olan Dimaşk Atabegliği'ni (Börîler-Tuğteginliler) kurdu. Dukak ve Tuğtegin döneminde şehirde sağlanan sükûn ve istikrar sayesinde ticaret tekrar gelişti. Selçuklular'ın Sünniliği güçlendirmeye yönelik siyaseti büyük kısmı Sünnî olan şehir halkı tarafından desteklendi. Selçuklular'ın Dimaşk'ta medreseler yaptırarak bunlara vakıflar tahsis etmeleri neticesinde ulemâ Dimaşk'ta yerleşmeye başladı. Fâtımî ve Karmatî yönetimlerinin ardından Dimaşk Sünnî düşüncesinin önemli merkezlerinden biri haline geldi. Fâtımî hâkimiyeti altında durma noktasına gelen imar faaliyetleri yeniden başladı. 461'deki (1069) yangında zarar gören Emeviyye Camii, Sultan Melikşah tarafından tamir ettirildi. Dukak ise Dimaşk'ta ilk hastahane ile ilk medrese olan Sâdiriyye'yi yaptırdı. Daha sonra Emîniyye ve Şerefiyye gibi yedi medrese daha inşa edildi. Dimaşk'ta ilk hamamlarla hankahların da bu dönemde yaptırıldığı bilinmektedir. Dukak tarafından başlatılan Dimaşk Kalesi'nin inşası Tuğtegin zamanında tamamlandı. Tuğtegin'le birlikte Dimaşk siyasî bakımdan dışarıya açıldı. Halk tarafından sevilen Tuğtegin'in hüküm sürdüğü dönemde kıtlık ve salgın hastalık da meydana gelmedi. I. Haçlı Seferi'nin ardından Suriye sahil bölgelerinin Haçlılar'ın eline geçmesiyle Dimaşk, Haçlı tehlikesiyle

Sam'ın sur içindeki tarihi kesiminden bir görünüş

karşı karşıya geldi. Kudüs'ün Haçlılar tarafından işgali neticesinde pek çok Kudüslü müslüman Dimaşk'a göç etti. Tuğtegin'in ölümünden sonra Dimaşk hâkimi olan Tâceddin Böri döneminde (1128-1132) aynı zamanda Halep hâkimi olan Musul Atabegi İmâdüddin Zengî, Bağdat'ın onayı ile hâkimiyetini Dimaşk aleyhine genişletmeye başladı. Bu arada Dimaşk ve çevresindeki İsmâîlî hareketin (Bâtîniyye) nüfuzunu arttırması Sünnîler'in tepkisiyle karşılaştı ve çıkan olaylarda pek çok İsmâîlî öldürüldü (523/1129). Haçlılar'ın aynı yıl Dimaşk'a yönelik saldırıları Böri tarafından geri püskürtüldü. Böri'nin İsmâîlîler tarafından öldürülmesinin (526/1132) ardından oğulları bir müddet daha şehre hâkim oldular.

II. Haçlı Seferi'nden sonra Halep-Kahire hattında Kudüs'e yakınlığıyla stratejik bir noktada bulunan Dimaşk'a saldıran Haçlılar bir başarı gösteremediler (543/1148). Öte yandan İmâdüddin Zengî'nin 541'de (1146) ölümünün ardından Halep ve Kuzey Suriye'de hâkimiyeti eline geçiren oğlu Nüreddin Mahmud Zengî, II. Haçlı Seferi'nden sonra Suriye'de etkinliğini daha da arttırdı ve 549'da (1154) Dimaşk'ı hâkimiyeti altına aldı. Böylece şehir tarihinde yeni bir dönem başladı. Dimaşk, Emevîler devrinde olduğu gibi siyasî, askerî ve dinî hareketlerin merkezi konumuna geldi. Şehre istikrar ve emniyet getiren Nüreddin Zengi devrinde Dimaşk önemli ölçüde imar edildi. Nüreddin tarafından Dimaşk'ta yaptırılan ve günümüze ulaşan hastahane (bk. NÜREDDİN ZENGÎ BÎMÂRİSTANI) dönemin en önemli tip eğitim merkeziydi. Şehrin nüfusunun artması sebebiyle sur dışında yeni yerleşim birimleri kuruldu. Kale bu devirde genişletilerek hamam, cami ve medrese ilâve edildi. Şehir surlarına kuleler yapıldı ve şehir kapıları yenilendi. Nüreddin kale yakınlarında bir dârüladl yaptırdı. Onun döneminde inşa edilen yirmi dört binanın sadece sekizi zamanımıza kadar gelmiştir. Nüreddin'in yaptırdığı altı medrese arasında Dimaşk tarihçisi İbn Asâkir için inşa ettirdiği dârülhadis de bulunuyordu. Haçlı işgali sebebiyle Kudüs'ten ayrılarak Dimaşk'a gelen müslümanları sur dışında Sâlihiye'ye iskân eden Nüreddin bu semtin gelişmesine önemli katkıda bulundu. VI. (XII.) yüzyılın sonlarına doğru Dimaşk yeniden ticaret ve ilmi hayatın merkezlerinden biri haline geldi. Ayrıca müslüman-Haçlı mücadelesinin en stratejik önemi haiz şehirlerinden biri oldu. Bu sebeple Türk kökenli pek çok memlük şehre yerleştirildi. Şehir,

müslüman dünyasında kuzey-güney arasındaki ticaretin yanı sıra Haçlı seferlerine rağmen kesintiye uğramayan ve doğu-batı arasında Haçlılar'ın elindeki limanlar vasıtasıyla yapılan ticaretin önemli bir merkezine dönüştü. Dimaşk'a doğudan getirilen baharat, kumaş, kıymetli taşlarla bölgede üretilen ipek, kumaş, keten, yün, pamuk, metal işlemler, gümüş ve halı İtalyan gemiciler vasıtasıyla Avrupa'ya ulaştırılıyordu. Zengîler döneminde sadece Dimaşk'ta pek çok hanın bulunması ekonomik genişlemenin önemli bir göstergesidir.

Nüreddin Zengî'nin ölümünün (569/1174) ardından Selâhaddin-i Eyyûbî'nin eline geçen şehir (570/1174) Haçlı mücadelesine karşı ana karargâh durumuna getirildi. Bu dönemde Haçlılar, Dimaşk yakınlarına kadar gelip şehre saldırıyorlardı. Fakat Selâhaddin'in kazandığı Hittin zaferiyle (583/1187) bu tehlike ortadan kalktı. Onun devrinde Emeviyye Camii ile şehir sur ve kapılarında bazı tamiratlar yapıldı. Devlet adamları ve emîrlere çeşitli imar faaliyetlerinde bulundular. Bu dönemde Medresetü's-Şâmiyye, Hankâhü'l-Hâtûniyye gibi pek çok eser yapıldı. Selâhaddin'in Dimaşk'ta bulunan türbesi şehrin en önemli ziyaret yerlerinden biridir. Dimaşk, Selâhaddin'in ölümünden (589/1193) sonra aile üyeleri arasındaki mücadeleler yüzünden pek çok saldırıya mâruz kaldı. Selâhaddin'in oğulları el-Melikü'l-Azîz ve el-Melikü'l-Efdal arasındaki rekabetten faydalanan amcaları el-Melikü'l-Âdil şehre hâkim oldu (592/1196). 598'de (1201) vuku bulan deprem şehirde fazla hasara yol açtı. Bunun üzerine el-Melikü'l-Âdil günümüze ulaşan kaleyi yeniden inşa ettirdi. Onun nisbeten uzun ve istikrarlı yönetiminde şehirde sosyal ve ticarî hayat canlılığını sürdürdü. el-Melikü'l-Âdil'in 615'te (1218) ölümünün ardından Dimaşk hâkimi olan el-Melikü'l-Muazzam İsâ döneminde Sâlihiye'de Muazamiyye Medresesi ve Hanbelî Mescidi inşa edildi. el-Melikü'l-Muazzam İsâ'nın ölümünden (624/1227) sonra kısa bir müddet Dimaşk yeni bir hâkimiyet mücadelesine sahne oldu. el-Melikü'l-Kâmil, el-Melikü'n-Nâsir Dâvûd'u şehirden çıkararak el-Melikü'l-Eşref Mûsâ'ya teslim etti (626/1229).

Selefi eğilimleri bulunan ve Dimaşk'ta Cerrâh ve Tevbe camileriyle iki dârülhadisi inşa ettiren el-Melikü'l-Eşref döneminde tasavvufî hareketlere karşı baskı yapıldı. Şehir tarihinde bir ilk olmak üzere İtalyan tâcirlere iskân izni verildi. Onun 635'te (1237) ölümünün ardından Dimaşk hâ-

kimi olan Ebü'l-Hayş el-Melikü's-Sâlih İsmâil hâkimiyetini dört ay devam ettirebildi. Dimaşk'ı kuşatan Mısır hâkimi el-Melikü'l-Kâmil şehri onun elinden aldı. el-Melikü'l-Kâmil'in ölümüyle Dimaşk'a kimin hâkim olacağı meselesi Eyyûbî ailesi içerisinde sorunlara yol açtı. Nihayet el-Melikü'l-Cevâd Yûnus, Kahire'ye tâbi olmak suretiyle Dimaşk hâkimi oldu. Ancak onun Kahire'den bağımsız hareket etme çabaları sonucunda şehrin el-Melikü's-Sâlih Eyyûb'a verilmesi kararlaştırıldı. Bu sırada meydana gelen karışıklıklardan istifade eden Ebü'l-Hayş el-Melikü's-Sâlih İsmâil şehri tekrar ele geçirdi de 643'te (1245) Gazze'de yaptığı savaşı kaybetti ve Dimaşk el-Melikü's-Sâlih Eyyûb'un kuvvetleri tarafından zaptedildi. Yoğun biçimde memlûklere dayanan el-Melikü's-Sâlih Eyyûb buna bağlı olarak Dimaşk'taki idarî düzeni değiştirdi. Eyyûbîler devrinde sürekli olarak sorun teşkil eden ve parçalanmalara yol açan, aileden bir melik tayin etmek yerine şehir idaresini memlûk kökenli bir emîre kaleyi diğer bir memlûk emîrine teslim etti ve idarî işlerden sorumlu bir vezir görevlendirdi. el-Melikü's-Sâlih Eyyûb'un ölümünün (647/1249) ardından Mısır'da Memlûk hâkimiyetinin kurulması esnasında Eyyûbîler'den Halep hâkimi el-Melikü'n-Nâsir Yûsuf şehir halkının da çağrısıyla Dimaşk'ta hâkimiyeti sağladı (648/1250).

Eyyûbîler devri Dimaşk'ın imarı açısından büyük önem taşımaktadır. Bu dönemde kuzeybatıya doğru genişleyen şehirde 200'ün üzerinde medrese, cami, hankah, zâviye, türbe gibi yapı inşa edildi. Bunların büyük kısmı devlet adamları veya hanımları tarafından yaptırıldı. İnşa edilen medreseler arasında Medresetü'l-Âdiliyye, Medresetü'l-İzzîyye, Medresetü'r-Rûkniyye, Medresetü'l-Mürşidiyye, Medresetü'n-Nâsiriyye ve Medresetü'n-Necmiyye sayılabilir. Eyyûbîler dönemi boyunca siyasî bakımdan Kahire öne çıkmakla birlikte Dimaşk kültürel olarak önemini korumaktaydı. Bu devirde Dimaşk'taki müderris sayısının 600 civarında olduğu kaydedilmektedir. İlmî ve tasavvufî hayatın gelişmesi, Muhyiddin İbnü'l-Arabî gibi tasavvuf hayatının ilgi çeken simalarının şehirde yerleşmesine vesile oldu. Pek çok medrese ile birlikte yeni bîmâristan inşa edildiği gibi kalenin yanı sıra surlar ve kapılar onarıldı. Eyyûbîler devri boyunca şehrin nüfusu arttı ve ticarî faaliyetler genişledi.

Bağdat'ın 656 (1258) yılında Moğollar tarafından işgalinin ardından Suriye'de Halep, Humus ve Hama gibi Dimaşk da Moğollar'ın eline geçti (Rebîülevvel 658 / Mart

1260). Bu esnada şehrin batı surları ve kale tahrip edildi. Ancak Dimaşk'ta Moğol hâkimiyeti çok kısa sürdü. Memlûk Sultanı Kutuz, Aynicâlût Savaşı'nda Moğollar'ı yenerek (658/1260) Dimaşk'ı ve Suriye'nin büyük bir kısmını kurtardı. Bundan sonra şehir Memlûk dönemi boyunca başşehir Kahire'ye tâbi oldu. Sultan I. Baybars, Dimaşk'a bir nâib-i saltanat ve kaleye bir emîr tayin ederek şehirde Memlûk idarî nizamını kurdu. Buna göre statü bakımından bölgedeki nâiblerin üstünde olan Dimaşk nâib-i saltanası Suriye'deki diğer nâiblerden sorumluydu. Pek çok defa şehre gelerek burada kalan Baybars döneminde daha önce Moğollar tarafından tahrip edilen kale onarıldı. Baybars'ın Dimaşk'ta Meydânülahdar'da yaptırdığı Eblak Sarayı günümüze kadar gelememiştir. Dimaşk'ta ölen Baybars, Zâhiriyye Medresesi'ndeki türbesine defnedildi. Memlûk döneminde Dimaşk'ta ikili bir yönetim kuruldu. Kahire'deki iktidar değişiklikleri esnasında isyan etme potansiyeli yüksek olan Dimaşk nâib-i saltanası kale nâibi vasıtasıyla kontrol altında tutuluyordu. Buna rağmen Dimaşk, Memlûkler döneminde pek çok isyana sahne oldu. Kalavun zamanında şehir halkının desteğiyle isyan ederek kendisini sultan ilân eden Dimaşk nâibi Sungur el-Eşkar, Kahire'den gönderilen bir birlik tarafından bertaraf edildi (679/1280).

699 (1299) yılında Suriye'ye hücum eden İlhanlılar, Dimaşk nâibi Seyfeddin Kıpçak'ın da kendilerine katılmasıyla Dimaşk'ı işgal ettiler (699/1300). Ancak kale emîri teslim olmayınca şehrin sur içi İlhanlılar'da, kale Memlûkler'de kaldı. Çarpışmalar sırasında kale ile Emeviyye Camii arasındaki binalar yıkıldı. Fakat çok geçmeden şehir tekrar Memlûkler'in eline geçti. el-Melikü'n-Nâsir Muhammed döneminde siyasal ve ekonomik istikrarın sağlanması sosyal ve ticarî hayata yansdı. Kâğıt, tekstil, cam, silâh, irtiyat endüstrisi bu devirde öne çıktı. Ayrıca şeker, fıstık gibi ürünler önemli gelir kaynağıydı. Memlûkler devrinde doğu-batı yönündeki ticaret büyük gelişme gösterdi. Batıya yönelik baharat, değerli taş, kumaş, çelik, cam, halı ve altın ticaretinin önemli ayaklarından birini Dimaşk oluşturuyordu. VII. (XIII.) yüzyıl ortalarında Dimaşk'ta İtalyan varlığı arttı. Venedik ile Memlûkler arasında ticarî anlaşmalar yapıldı. Diğer büyük şehirlerde olduğu gibi Dimaşk'ta da İtalyan "fondacos"ları (funduk) kuruldu. VIII. (XIV.) yüzyıla kadar Dimaşk, Halep'in artan önemine rağmen Suriye'nin en önemli ticaret merkezi, Venedik, Katalan, Cenova, Floransa ve Fransız

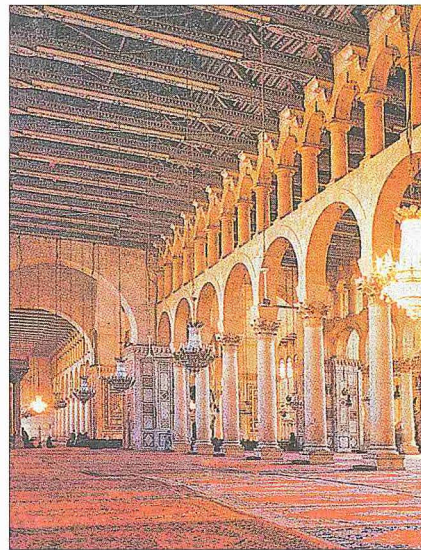
tüccarlarının önemli bir uğrak yeriydi. Bu devirde bölgeye gelen Avrupalı seyyahlar Dimaşk'ı Avrupa şehirleriyle karşılaştırmışlar, Paris ve Floransa'dan daha gelişmiş olduğunu ifade etmişler ve şehrin nüfusu 100.000 olarak vermişlerdir. İbn Cübeyr ve İbn Battûta gibi müslüman seyyahlar da şehrin gelişmiş olduğunu belirtirler. Çarşıdaki malların çeşitliliği yanında özellikle kumaş ve metal işleri önemliydi. Ticaretin genişlemesine paralel olarak inşa edilen hanların sayısı arttı. Bu hanlardan günümüze sadece Hânü'd-Dikke ve Hânü Çakmak ulaştı. Dimaşk'ta depolanan ticarî emtia Beyrut Limanı vasıtasıyla Avrupa ülkelerine sevk ediliyordu. Şehirde ticaret günümüzde olduğu gibi Emeviyye Camii'nin batısında ve güneyinde yoğunlaşmıştır.

Memlûkler Dimaşk'ta da imara büyük önem verdiler ve kurdukları hayır müesseselerini vakıflarla desteklediler. Bu dönemde sadece Dimaşk'ta 250 civarında cami, medrese, han, hamam, hankah ve türbe yaptırıldılar. Bunlardan sadece altmışı zamanımıza ulaşmıştır. İkisi hanımlar için olmak üzere Memlûkler devrinde Dimaşk'ta seksen civarında medrese inşa edilmesi ilmî hayatın canlılığının en önemli delilidir. Öncekilerle birlikte medreselerin sayısı 150'yi aşmıştı. Bu medreselerde 1000 civarında müderris görev yapıyordu (Nuaymî, *Dûrû'l-Kur'an*, neşredenin girişi, s. 7). Yeni hastahanelerin inşa edildiği şehirde kuzeyde Sâlihiye, güneyde Mîdân ve batıda Meydânülahdar gelişmeye devam et-

ti. Şehir şüphesiz en önemli gelişmeyi el-Melikü'n-Nâsir Muhammed b. Kalavun döneminde Seyfeddin Tengiz el-Hüsâmî'nin valiliği esnasında (1312-1340) gösterdi. Tengiz binaların yanı sıra kaldırım ve su kaynaklarıyla da ilgilendi. Azm Sarayı'nın bulunduğu yerde yaptırdığı vilâyet binasının sadece kalıntıları zamanımıza kadar gelmiştir. Tengiz ayrıca şehrin batısında bir cami ve bir dârülhadis inşa ettirdi. Takıyyüddin İbn Teymiyye ve Safedî gibi âlimler bu dönemde önemli ilmî faaliyetlerde bulundular. 749 (1348) yılındaki veba salgını Dimaşk'ı çok etkiledi ve şehir nüfusu yarı yarıya azaldı. Öte yandan değişen ticaret yolları sebebiyle Halep gelişirken Dimaşk yavaş yavaş gerilemeye başladı. Berkuk devrinde Suriye'de isyan eden Halep nâibi Seyfeddin Yelboğa 791'de (1389) Dimaşk'ı ele geçirdi. Yelboğa'yı mağlûp eden Sultan Berkuk tekrar hâkimiyeti sağladı. 801'de (1399) Berkuk'un ölümünden sonra Dimaşk nâibi Seyfeddin Tenem yeni sultan el-Melikü'n-Nâsir Ferec'e karşı isyan ettiyse de yenilerek öldürüldü.

Dimaşk'ın IX. (XV.) yüzyıl başında Timur'un saldırısına uğrayarak işgal edildi (803/1401). Kalede bir müddet direnen Memlûk birliği çok geçmeden mağlûp oldu. Bu esnada şehir büyük tahribata mâruz kaldı; şehir halkından pek çok kişi öldürüldü. Timur şehri tahrip ettiği gibi ayrılırken birçok sanatkarı yanına aldığından şehir kültürel açıdan da büyük zarar gördü. Timur istilâsı sebebiyle meydana gelen göçler ve katliamlar yüzünden şehrin nüfusu azaldı ve Dimaşk, Memlûkler döneminin sonuna kadar bir daha eski seviyesine ulaşamadı. Avrupa'ya büyük miktarda ürünler ihraç eden şehir artık gıda maddelerini ithal eder duruma düştü. Barsbay ve Kayıtbay dönemlerinde şehir nispeten istikrara kavuştu. Ancak Memlûkler'in son devrinde ekonominin bozulmasına bağlı olarak halka yüklenen aşırı vergiler, müsâdereler ve yolsuzluklar Dimaşk'ta sosyal huzursuzluklara yol açtı. Kansu Gavri'nin Halep yakınlarında Mercidâbık'ta Osmanlı kuvvetlerine yenilmesiyle Dimaşk, Osmanlılar'ın eline geçti (922/1516). Mekhûl b. Ebû Müslim, Gaylân ed-Dimaşkî, Evzâî, Velid b. Müslim, Ebû Zû'r'a ed-Dimaşkî, Ebû Amr ed-Dimaşkî, Ca'fer b. Ali ed-Dimaşkî, Ebû Mes'ûd ed-Dimaşkî, Dimaşk tarihine dair yazdıkları eserleriyle meşhur İbnü'l-Kalânîsî ile Ebû'l-Kâsım İbn Asâkir ve oğlu Ebû Muhammed İbn Asâkir, Ebû'l-Yümn İbn Asâkir, Dahvâr, Şeyhürrabe ed-Dimaşkî, Birzâî, İbn Fazlullah el-Ömerî, Takıyyüddin İbn Teymiyye, İbn Kayyim el-

Emeviyye Camii'nin içinden bir görünüş

Cevziyye, Kütübî, Ebû'l-Mehâsin el-Hüsey-nî, Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr, İbn Receb, İbnü'l-Cezerî, Takıyyüddin İbn Kâdî Şühbe, Şehâbeddin İbn Arabşah ve Bedreddin İbn Kâdî Şühbe, Dimaşkı nisbesiyle tanınan meşhur âlimlerden bazılarıdır.

BİBLİYOGRAFYA :

Belâzürî, *Fütûh* (Fayda), s. 156-206; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), I-XI, bk. İndeks; İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk* (Zekkâr), bk. İndeks; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk* (Amrî), I-IV, tür.yer.; İbn Cübeyr, *er-Rihle* (nşr. W. Wright – M. J. de Goeje), Leiden 1907, s. 260-303; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, Beyrut, ts. (Dârü'l-fikr), II, 463-470; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, I-XIII, bk. İndeks; Ebû Şâme, *Kitâbü'r-Ravza'teyn* (nşr. İbrâhim ez-Zeybek), Beyrut 1418/1997, I-V, bk. İndeks; İzzeddin İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-haîre fî zikri ümerâ'i's-Şâm ve'l-Cezire* (nşr. Sâmî ed-Dehhân), Dimaşk 1375/1956; İbn Vâsil, *Müferricü'l-kürûb*, I-V, tür.yer.; İbn Abdülhâdî, *Fezâ'ilü's-Şâm* (nşr. Mecdî Fethî es-Seyyid), Tanta 1408/1988; İbn Battûta, *er-Rihle*, Beyrut, ts. (Dâru Sâdir), s. 84-110; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, IV, 94-120; ayrıca bk. İndeks; Makrîzî, *es-Sülûk* (Zi-yâde), I-II, tür.yer.; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire* (nşr. M. Hüseyin Şemseddin), Beyrut 1413/1992, I-XVI, tür.yer.; Şemseddin İbn Tolun, *İlâmü'l-verâ* (nşr. M. Ahmed Dehmân), Dimaşk 1984, tür.yer.; a.mlf., *Müfâkehetü'l-hillân fî havâdisi'z-zamân* (nşr. Halîl Mansûr), Beyrut 1998; Nuaymî, *ed-Dâris fî târîhi'l-medâris* (nşr. Ca'fer el-Hasenî), Kahire 1988, I-II; a.mlf., *Dürü'l-Kur'an fî Dimaşk* (nşr. Selâhaddin el-Müneccid), Beyrut 1982; M. İzzeddin b. Hüseyin Arabî ed-Dimaşkî, *er-Ravzatü'l-behiyye fî fezâ'ilü Dimaşk el-Mahmiyye* (nşr. Selâhaddin Halîl Müsüllî), Dimaşk 1421/2000; E. H. Gillet, *Ancient Cities and Empires*, Philadelphia 1867, s. 237; K. Wulzinger – C. Watzinger, *Damaskus*, Berlin 1921-24, I-II; N. A. Zia-deh, *Urban Life in Syria under the Early Mam-luks*, Beirut 1953; a.mlf., *Dimaşk fî 'aşri'l-Memâlik*, Beyrut 1966; a.mlf., "The Administration of Bilad al-Sham from the Byzantines to the Early Arabs", *MUSJ*, L/2 (1984), s. 787-812; I. M. Lapidus, *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, Cambridge 1967, bk. İndeks; E. Ashtor, *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*, London 1976, tür.yer.; R. Stephen Humphreys, *From Saladin to the Mongols*, Albany 1977; Coşkun Alptekin, *The Reign of Zangi*, Erzurum 1978; a.mlf., *Dimaşk Atabegliği (Togteginliler)*, İstanbul 1985; F. McGraw Donner, *The Early Islamic Conquests*, Princeton 1981, s. 91-155; W. T. Pitard, *Ancient Damascus*, Cambridge 1982; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara 1983; H. Kennedy, *The Prophet and the Age of the Caliphates*, London 1986, tür.yer.; a.mlf., "The Towns of Bilad al-Sham and the Arab Conquest", *Proceedings of the Symposium on the Bilad al-Sham during the Byzantine Period* (ed. M. Adnan Bakhit – M. Asfour), Amman 1986, II, 88-99; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I-III, bk. İndeks; Ramazan Şeşen, *Salâhaddin Eyyûbî ve Devlet*, İstanbul 1987, bk. İndeks; Ekrem Hasan el-Ulebi, *Hıtafu Dimaşk*, Dimaşk 1410/1989; Mustafa Fayda, *Allah'ın Kılıcı Halid Bin Velid*, İstanbul 1990, s. 393-401; İsmail Yiğit, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi: Mem-lûkler*, İstanbul 1991, s. 65, 124, 148, 193, 194, 216, 229, 232; Abdülkâdir er-Reyhâvî, *Dimaşk, türâşühâ ve me'âlimühe't-târîhiyye*, Dimaşk

1996; Ahmed İbîş – Kuteybe eş-Şihâbî, *Dimaşk eş-Şâm fî nuşûsi'r-rahhâlin ve'l-coğrafiyyîn ve'l-büldâniyyîne'l-'Arab ve'l-müslimîn*, Dimaşk 1998, I; Kuteybe eş-Şihâbî, *Mu'cemü Dimaşk et-târîhi*, Dimaşk 1999, I-III; P. M. Holt, *Haçlılar Çağı* (trc. Özden Arıkan), İstanbul 1999, tür.yer.; Casim Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri*, İstanbul 2003, bk. İndeks; Hasan Zekî es-Savvâf, *Dimaşk akde-mü 'âşimetin fî'l-âlem*, Dimaşk 2004; R. Burns, *A History of Damascus*, London 2005; Ahmed M. el-Ütânî, *Dimaşk fî'l-'aşri'l-Eyyûbî*, Dimaşk 2007; R. Hartmann, "Şam", *İA*, XI, 298-305; N. Elisséeff, "Dimashk", *El²* (Ing.), II, 277-286.

CENGİZ TÖMAR

Osmanlı Dönemi. Dimaşk (Şam) şehri Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi sırasında Osmanlı idaresi altına alındı. Şehrin dışında Mastaba denilen yerde karargâh kuran padişah kadıların, müftülerin ve diğer ileri gelenlerin itaatlerini kabul etti. 6 Ramazan 922'de (3 Ekim 1516) Şam'a girdi ve ilk cuma namazını kıldığı Emeviyye Camii'nde Şâfiî kadısı imam Velîyüddin Ferfûr tarafından "el-melikü'l-muzaffer hâdimü'l-Haremeyni's-şerîfeyn" unvanıyla anıldı. Ramazanın on beşinde (12 Ekim) Şam camii ve medreselerinde hediyeler ve para dağıtıldı. İki buçuk ay kadar kaldığı Şam'da idareyi tanzim etti, ayrıca itaatsizliği görülen bazı bedevî kabilelerine karşı askerî harekât düzenletti. Mısır seferinin ardından 21 Ramazan 923'te (7 Ekim 1517) tekrar Şam'a geldi. Şehrin dinî kimliğinde bugün de önemini koruyan Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin mezarının bulunduğu yerde cami, türbe, imarethâne ve zâviyeden oluşan küçük bir külliye yapıldı ve kısa sürede tamamlanması için inşaatıyla yakından ilgilendi, vakıflar tahsis etti. Şam'da toplanan hacıların ve surre alayının Hicaz'a gidişleriyle ilgili güvenlik tedbirlerine nezaret etti. Camii inşaatının tamamlanmasından ve Memlûk döneminin son nâibi Canbirdi Gazâlî'yi Şam beylerbeyiliğine getirdikten kısa bir süre sonra İstanbul'a dönmek için şehirden ayrıldı (22 Şubat 1518).

Ekim 1520'de Şam önemli bir isyana sahne oldu. Şam Beylerbeyi Canbirdi Gazâlî, Yavuz Sultan Selim'in vefatını fırsat bilerek isyan etti ve özellikle Memlûk beylerinin desteğini alıp Şam'da hâkimiyeti ele geçirdi. Adına hutbe okutup para bastırdı ve Emeviyye Camii'nde "el-melikü'l-eşref" unvanıyla bağımsızlığını ilân etti. Ancak ulemânın, esnafın ve meşâyihin desteğini sağlayamadı. Canbirdi Gazâlî Şah İsmâil, Dulkadirli Şehsuvaroğlu Ali Bey, Ramazanoğlu Pîri Bey ve Mısır Valisi Hayır Bey'e elçiler göndererek kendi safında yer alma-

larını temin etmeye çalışırken Ferhad Paşa kumandasında Şam'a ilerleyen Osmanlı ordusu 1521 Ocak ayının son günlerinde isyanı bastırdı. Yeni beylerbeyi Ayas Paşa da şubat sonunda görevine başladı.

Şam'ın içinde bulunduğu bölgenin Osmanlı dönemi idarî taksimatındaki durumu zaman zaman değişmiş olmakla birlikte şehir Osmanlı devri boyunca bölgenin idarî, askerî, ilmî, kültürel ve ticarî merkezi olma özelliğini sürdürdü. Bu konumu dolayısıyla Şam nüfusunun önemli bir kesimini görevliler oluşturmaktaydı. Mülki ve askerî açıdan doğrudan İstanbul'a bağlı kalan Şam dinî ve adlî teşkilâtlanmada Hanefî mezhebi merkezli bir yapıya geçirdi. Gazâlî isyanının ardından şehre gönderilen mülki ve askerî yöneticilerin üst düzey sivil ve askerî erkân arasından seçilmesine özen gösterildi. Bu sebeple Şam valileri içinde sadâret görevinde bulunmuş çok sayıda isme rastlamak mümkündür. Bunun yanı sıra şehrin kimliğini derinden etkileyecek önemli imar faaliyetleri gerçekleştirildi. Selimiye Camii ve Kanûnî Sultan Süleyman'ın 1554-1559 yıllarında Memlûk dönemine ait Kasrû'l-ablak harabeleri civarında Mimar Sinan'a inşa ettirdiği Süleymaniye Külliyesi, sadece Osmanlı mimarı üslûbunun önde gelen temsilcileri değil aynı zamanda Emeviyye Camii'nden sonra şehrin en önemli dinî merkezleri haline geldi. Lala Mustafa Paşa, Murad Paşa ve Derviş Paşa gibi güçlü Osmanlı beylerbeylerinin de camiler, medreseler, hanlar ve kervansaraylar yaptırmaları Şam'a olan ilgiyi daha da arttırdı. Söz konusu külliye ve yapıları destekleyen zengin vakıfların kurulması buranın hızla bir Osmanlı şehrine dönüşmesine zemin hazırladı. 930'da (1524) Bâbü'lberd ve Hârûniye çevresini etkileyen büyük yangının tahrip ettiği yerlerde ticaret merkezleri kuruldu ve sur dışında inşa edilen Süleymaniye Çarşısı'nın yanı sıra sur içinde yer alan Sipâhiyye Çarşısı, İpek Çarşısı, Gümrük Hanı ve Murâdiye Hanı gibi XVI. yüzyılın ikinci yarısında güçlü beylerbeyiler tarafından inşa edilen yapılar şehrin ticarî hayatını belirgin bir şekilde canlandırdı. Bu imar hareketlerine ve istikrarın sağlanmasına paralel olarak XVI. yüzyılın ikinci yarısında Kuzey Afrika, Mısır, Halep ve Anadolu başta olmak üzere birçok yerden Şam'a göçler oldu ve nüfusu arttı (Bakhit, s. 54, 115-118).

XVI. asrın son yıllarından itibaren uzun süre devam eden savaşlar ve XVII. asrın ilk yıllarındaki iç isyanlar şehri olumsuz yönde etkiledi. Bunların arasında özellikle